

ประวัติเรือนจำจังหวัดแม่ฮ่องสอน

เรือนจำเก่าแก่แห่งหนึ่งของกรมราชทัณฑ์ ที่มีกำแพงทำด้วยไม้ มีเรื่องเล่าขานเป็นตำนาน ที่ครั้งหนึ่งกำแพงเรือนจำล้มเพราะลมพายุที่รุนแรง ผู้ต้องขังในเรือนจำแห่งนั้นไม่หลบหนี แต่กลับช่วยกันซ่อมแซมกำแพงเรือนจำให้เหมือนเดิม เรือนจำแห่งนั้น คือ เรือนจำจังหวัดแม่ฮ่องสอน

ประวัติการก่อสร้างเรือนจำจังหวัดแม่ฮ่องสอน

ไม่สามารถหาหลักฐานที่เป็นลายลักษณ์อักษรที่บ่งบอกถึงการสร้างเรือนจำแม่ฮ่องสอนว่าได้สร้างขึ้นในสมัยใด หรือ พ.ศ. ใด

ผู้เขียนได้ตรวจค้นเอกสารต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับการลงโทษผู้กระทำความผิดในสมัยนั้น และประวัติความเป็นมาของสถานที่อื่นๆ ในจังหวัดแม่ฮ่องสอนเพื่อเทียบเคียงประมาณอายุการก่อสร้าง ได้ศึกษากฎหมายตราสามดวง เกี่ยวกับพระอัยการอาญาหลวง ซึ่งประกาศใช้ใน พ.ศ. 1895 และเลิกใช้ เมื่อ พ.ศ. 2451 ในพระอัยการอาญาหลวงได้กำหนดโทษไว้ 10 สถาน มีกำหนดโทษที่กล่าวถึงการจำอยู่ 2 สถาน คือ “ให้ตัดมือตัดเท้าจำในตรู่ไว้ตามยถากรรม และอีกข้อคือ ทวนด้วยลวดหนึ่งหรือไม้หวาย 1 ยก 2 ยก 3 ยก แล้วประจานในตรู่ไว้ เดือนหนึ่ง เดือน 2 เดือน 3” พอสรุปได้ว่าในสมัยที่ใช้กฎหมายตราสามดวงยังไม่มี การก่อสร้างเรือนจำที่มีกำแพงในจังหวัดแม่ฮ่องสอน เนื่องจากเป็นเมืองเล็ก น่าจะมีเฉพาะที่คุมขังนักโทษซึ่งอาจเป็นที่บ้านของเจ้าเมืองตามคำบอกเล่าของ รศ. ธีรช ปุณโณทก

เมื่อดูกฎหมายในรัชกาลที่ 5 ซึ่งมีข้อบังคับ สำหรับข้าหลวงกองจับ กองชำระโจรผู้ร้ายหัวเมือง ฝ่ายตะวันออกแลฝ่ายเหนือ ร.ศ. 110 (พ.ศ. 2434) มีข้อความตอนหนึ่งว่า “..... อนึ่งบรรดานักโทษที่กองจับ ได้จับคุมขังจองจำไว้เอง ถ้าให้ผู้รักษาเมืองกรมการรักษาวัวก็ดี ให้ข้าหลวงกองจับเอาใจใส่รักษาโดยความกรุณา ปรานี อย่าได้ให้ได้รับความลำบากเกินกว่าจำเป็น... ฯลฯ... อนึ่งบันดานักโทษ ที่ต้องจำอยู่ในระหว่างพิจารณากองชำระจะมอบไว้แก่กองจับ ถ้ากรมการให้คุมขังรักษา ถ้าเรียกถอนมาให้มีผู้อื่นควบคุมแยกย้าย ถวมนกัน เพื่ออุบายในการพิจารณาก็ได้”

ข้อความตอนหนึ่งในหนังสือวัดก้าก๋อจังหวัดแม่ฮ่องสอน ว่า “...ณ ที่ “ปางแต่วัด” แห่งนี้เป็นสถานที่ที่เหมาะสมยิ่งเพราะนอกจากจะร่มรื่นมีแหล่งน้ำอุดมสมบูรณ์ ดังกล่าวแล้วทางทิศตะวันตกของวัดยังเป็นที่วิเวก คือ “ป่าห้วยนักโทษ” (ป่าข่านักโทษ) สำหรับพระที่ต้องการ “ปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐาน”...” ไม่ได้กล่าวถึงเรือนจำเก่าซึ่งเดิมตั้งอยู่ไม่ห่างจากป่าข่านักโทษ (วัดก้าก๋อ สร้างเมื่อวันที่ 22 มกราคม 2433 ภายหลังได้ย้ายมาก่อสร้างอยู่ ณ ที่ ปัจจุบัน)

พระสมณศีลศาสนิกิตติ เจ้าคณะจังหวัดแม่ฮ่องสอนได้ให้คำสัมภาษณ์กับ นายทวีรัตน์ นาคเนียมว่า “...วัดก้าก๋อนี้ก่อตั้งมาถึงปัจจุบันประมาณ 107 ปี เรือนจำก็น่าจะมีอายุประมาณ 100 ปี เดิมวัดนี้ (วัดก้าก๋อ) ตั้งอยู่ที่โรงเรียนเทศบาลในปัจจุบันเดิมเป็นส่วนกล้วยของเจ้าหลวง (เทียบเท่าผู้กำกับเมือง) เจ้าหลวงให้ย้ายวัดจากที่เดิมให้มาอยู่ที่ปัจจุบันเพราะที่เดิมเปลี่ยวและโจรกระเหริยงชุกชุม เกรงจะเป็นอันตรายและที่ส่วนหนึ่งวัดก็ให้สร้างเรือนจำ เรือนจำแม่ฮ่องสอนและวัดก้าก๋อได้อาศัยซึ่งกันและกันมาตลอด” จากนั้นก็ความจำของนายอรุณ พศดีเรือนจำจังหวัดแม่ฮ่องสอน (1 มีนาคม 2490 – 31 ธันวาคม 2494) กล่าวว่า ได้มีการซ่อมรั้วกำแพงซึ่งน่าจะอนุมานได้ว่าเป็นการซ่อมครั้งแรกนับแต่ก่อสร้างมา ผู้เขียนลองคำนวณอายุกำแพงเรือนจำซึ่งเป็นเสาไม้และแผ่นกระดานไม้เนื้อแข็ง ระยะจากปี พ.ศ. 2434 ถึง ปี พ.ศ. 2490 เป็นระยะเวลา 56 ปี เนื้อไม้คงผุพังไปตามกาลเวลาพอดี

ผู้เขียนขอสรุปว่า

การสร้างเรือนจำแม่ฮ่องสอนเดิม จึงน่าจะมีการก่อสร้างในระหว่างปี พ.ศ.2434 – 2448 สมัยเจ้าเมืองแม่ฮ่องสอนคือ “ขุนโทะ” ซึ่งได้บรรดาศักดิ์เป็น “พญาพิทักษ์สยามเขต” ต่อมาเมื่อมีการประกาศตั้งเมืองแม่ฮ่องสอนและมีการจัดตั้งศาลเมืองแม่ฮ่องสอนขึ้น (พ.ศ.2453) ก็คงมีการจัดตั้งเรือนจำเมืองแม่ฮ่องสอนขึ้นตามศาลเช่นกัน โดยใช้อาคารและสถานที่เดิมที่มีมาสมัยเจ้าปกครองไม่ได้สร้างเรือนจำขึ้นใหม่ เนื่องจากในสมัยนั้นแม่ฮ่องสอนเป็นเมืองเล็กๆ จำนวนนักโทษมีไม่มาก ระบบศิลปกรรมประเพณีวัฒนธรรมยังมีความเข้มแข็งอยู่

เปิดตำนานเรือนจำ กำแพงล้อมและนักโทษไม่หนี

นายทวีรัตน์ นาคเนียม ได้เขียนบทความเกี่ยวกับเรือนจำจังหวัดแม่ฮ่องสอนลงไว้ในวารสารราชทัณฑ์ ปีที่ 45 ฉบับที่ 2 พ.ศ. 2540 หน้าที่ 77 เกี่ยวกับเรือนจำจังหวัดแม่ฮ่องสอนไว้ ดังนี้
ประวัติการก่อสร้างเรือนจำจังหวัดแม่ฮ่องสอน ผู้เขียนไม่สามารถหาหลักฐานเป็นลายลักษณ์อักษรได้แม้จะค้นหาจากหอสมุดแห่งชาติ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ ส่วนออกแบบและก่อสร้างและกองนิติการ กรมราชทัณฑ์ ตลอดจนการสืบค้นข้อมูลซึ่ง ผู้บัญชาการเรือนจำจังหวัดแม่ฮ่องสอน (นายอภิชาติ ขุนเทพ) ได้มอบหมายให้ นายบัญชา กุลสุวรรณ เจ้าหน้าที่ของเรือนจำค้นคว้าจากหอจดหมายเหตุจังหวัดเชียงใหม่ และหอจดหมายเหตุชาติ เช่นกัน แต่ยังไม่ได้รายละเอียดไม่เป็นที่น่าพอใจ นายทวีรัตน์ นาคเนียม ได้สัมภาษณ์พูดคุยกับบุคคลต่าง ๆ ที่ให้ข้อมูลที่เกี่ยวกับเรือนจำจังหวัดแม่ฮ่องสอนที่น่าสนใจ ดังนี้

พระสมณทัตศาสนกิตติ เจ้าคณะจังหวัดแม่ฮ่องสอน และเจ้าอาวาสวัดถ้ำก่อซึ่งวัดตั้งอยู่บริเวณด้านหลังของเรือนจำได้เล่าเรื่องเกี่ยวกับเรือนจำจังหวัดแม่ฮ่องสอน ดังนี้"เรื่องที่กำลังจะเล่าเรือนจำแม่ฮ่องสอนล้อมและนักโทษช่วยกันซ่อมแซมกำแพงเรือนจำโดยไม่หนีจนเป็นที่กล่าวถึงกันทั่วไปนั่นที่จริงกำแพงเรือนจำล้อมบ่อยครั้ง แต่คราวที่ตั้งจนเป็นที่กล่าวถึงกันทั่วไปนั้น เพราะกำแพงเรือนจำล้อมในครั้งนั้นปรากฏว่าไม่มีผู้คุมอยู่ในเรือนจำ นักโทษจึงวิ่งไปบอกผู้คุมที่อยู่นอกเรือนจำให้ทราบว่าการกำแพงล้อม ผู้คุมก็บอกว่ามันล้อมก็ให้ช่วยกันดันกำแพงขึ้นมา นักโทษจึงช่วยกันดันกำแพงขึ้นมาจึงเป็นเรื่องที่กล่าวขานกันตรงที่ว่านักโทษไม่ได้หนีแต่วิ่งไปบอกผู้คุมและได้ช่วยกันซ่อมแซมเสร็จก็กลับเข้าไปอยู่ในเรือนจำเหมือนเดิม ที่นักโทษไม่ได้หนีอีกประการหนึ่งคือ นักโทษพวกนี้ติดฝิ่น ถ้าหนีก็กลัวจะหนีไปไหน มีนักโทษบางคนเข้าเรือนจำเป็นประจำจนเป็นที่รู้จักกันดี เช่น นายหมอก ติดเพราะกินฝิ่น อีกคนคือนายจำเปื้อน เพราะติดคุกจนทางเรือนจำเปื้อน เลยเรียกนายจำเปื้อนและมียานายสีเกล่อ เป็นศิลปินประจำคุกที่คนติดฝิ่นกันมากเพราะฝิ่นสามารถใช้เป็นยารักษาโรคได้ด้วย ในสมัยก่อนการแพทย์ยังไม่เจริญ คนสมัยก่อนใช้ฝิ่นเป็นยารักษาโรค เช่น โรคบิดหรือโรคท้องเดิน ต้องใช้ฝิ่นเป็นยาหรือกระสายยา พอรักษาหายบางคนจึงกลายเป็นคนติดฝิ่นนักโทษที่อยู่ในเรือนจำสมัยก่อนต้องปลูกพืชผักกินกันเอง
ดังนั้น เรือนจำจึงต้องมีพื้นที่พอสมควรเมื่อเปรียบเทียบกับจำนวนนักโทษในสมัยนั้น และสมัยก่อนเจ้าหน้าที่บ้านเมือง จากเมืองปายจะมายังเมืองแม่ฮ่องสอนบางทีจำเป็นต้องมีลูกหาบ พวกเจ้าหน้าที่จึงไปกวาดจับพวกสุบฝิ่นเอามาเป็นลูกหาบและเมื่อถึงเมืองแม่ฮ่องสอนก็จะติดคุกที่นี่
อาตมาเชื่อว่าเรือนจำตั้งอยู่ที่นี่นานมาแล้ว ตั้งมาก่อนที่จะตั้งเป็นจังหวัดแม่ฮ่องสอนเสียด้วยซ้ำ คิดว่าตั้งแต่สมัยเจ้าฟ้าปกครอง วัดถ้ำก่อนี้ก่อตั้งมาถึงปัจจุบันประมาณ 107 ปี
เรือนจำก็จะมีอายุประมาณ 100 ปี เดิมวัดนี้ (วัดถ้ำก่อ) ตั้งอยู่ที่โรงเรียนเทศบาลในปัจจุบันเป็นสวนกล้วยของเจ้าหลวง (เทียบเท่าผู้กำกับเมือง) เจ้าหลวงให้ย้ายวัดจากที่เดิมให้มาอยู่ที่ปัจจุบันเพราะที่ดินเปลี่ยวและโจรกระเหริชุกชุม เกรงจะเป็นอันตรายและที่ส่วนหนึ่งวัดก็ให้สร้างเรือนจำเรือนจำแม่ฮ่องสอนและวัดถ้ำก่อได้อาศัยซึ่งกันและกันมาตลอด"

นายประพัฒน์ จันทประยูร ลูกเขยของเจ้าฟ้าผู้ครองเมืองแม่ฮ่องสอนคนที่สี่ ซึ่งเป็นเจ้าฟ้าผู้ครองเมืองคนสุดท้ายเคยร่ายดาบถวายต่อหน้าพระพักตร์ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระบรมราชินีนาถมาแล้ว เกิดเมื่อ พ.ศ.2454 ปัจจุบันอายุ 86 ปี อดีตปลัดอำเภอเมืองแม่ฮ่องสอน ประมาณก่อนปี พ.ศ. 2490 ครึ่งละ 2-3 เดือน เมื่อพศิเรือนจำไม่อยู่ปฏิบัติราชการ ได้กล่าวถึงเรือนจำแม่ฮ่องสอน ดังนี้ "เรือนจำแม่ฮ่องสอนนั้นสร้างมาตั้งแต่สมัยเจ้าฟ้าปกครองตั้งอยู่ที่นี้มาตลอด สมัยเจ้าปกครองไม่ขึ้นกับรัฐบาลกลางแต่ขึ้นกับทางเจ้านครเชียงใหม่ เจ้าฟ้าเป็นผู้ควบคุมทั้งด้านการตำรวจ ทหาร การยุติธรรม โดยตนเอง มาเปลี่ยนรูปแบบการปกครองสมัยรัชกาลที่ 5 ที่มีการจัดตั้งเป็นอำเภอ จังหวัด และมณฑล ขึ้น เจ้าฟ้าก็กลายเป็นที่ปรึกษาผู้ว่าราชการจังหวัด การประหารชีวิตในสมัยก่อน ใช้ดาบตัดศีรษะ เมื่อขณะตัดศีรษะจะมีเลือดพุ่งออกมาเพชฌฆาตจะกอบเลือดนักโทษขึ้นดื่ม เพื่อเป็นการล้างอาถรรพณ์สภาพนักโทษในช่วงที่รักษาการอยู่ นักโทษจะถูกใส่โซ่ตรวนตลอดเวลา แม้เวลานอนก็ต้องใส่โซ่ตรวน ร้อยกับหลักเห็นแล้วน่าสงสาร เมื่อเวลาพศิเรือนจำลา ผู้ว่าราชการจังหวัดมักตั้งปลัดอำเภอเป็นผู้รักษาการแทนคราวละ 1-2 เดือน ลงเป็นปลัดอำเภอเมืองและรักษาการพศิเรือนจำก่อนลงประจำคน คนทางนี้เรียกเรือนจำว่าคอกขังคน นักโทษส่วนใหญ่เป็นคดียาเสพติด กินฝิ่น การพนัน ส่วนคดีอุกฉกรรจ์ไม่มี คนทางนี้ศีลธรรมสูงมาก แต่ปัจจุบันศีลธรรมประเพณีเสื่อมไปตามกาลเวลา สมัยเจ้าฟ้าปกครอง องค์เดียวสามารถดูแลได้ทั้งหมด ช่วงที่รักษาการอยู่ (ก่อนปี พ.ศ.2490) มีผู้คุมอยู่ประมาณ 4-5 คน มีนักโทษประมาณ 20 กว่าคน นักโทษที่โทษหนักจะถูกส่งตัวไปยังเรือนจำเชียงใหม่ การเดินทางไปยังเชียงใหม่ใช้การเดินทางเท้าสามารถไปได้ 3 ทาง จากแม่ฮ่องสอนไปยังอำเภอปายใช้เวลา 12 วัน ถ้าไปทางอำเภอแม่สะเรียงใช้เวลา 15 วัน แต่ถ้าไปหนองเขียว แยกหัวบออกทางแมริมใช้เวลา 8 วัน เวลาไปต้องมีลูกหาบหรือม้าตัวไปด้วย ผู้คุมและตำรวจคุมผู้ต้องขังไปด้วยกัน นักโทษถูกตีตรวนใส่กุญแจมือและมีโซ่ร้อยเข้าด้วยกันโดยมีนายตำรวจหรือผู้คุมเดินถือโซ่ตามหลัง ผู้ต้องขังมีการปั่นก่าแพง หนีบอยโดยนัดแนะให้คนข้างนอกส่งตะไกวมาให้และใช้ตะไกวถูรอนจนขาดและปั่นก่าแพงหนีพวกที่หนีส่วนใหญ่เป็นคนนอกเวียง เรือนจำสมัยก่อนสร้างไม่ค่อยแข็งแรง เวลาโดนลมแรงๆ ก็อาจล้มได้ ลมที่แม่ฮ่องสอนนี้แรงมากที่ของเรือนจำเดิมคงเป็นที่ของเจ้าฟ้าฯ ยกให้สร้างเรือนจำ เพราะสถานที่ราชการหลายแห่งในปัจจุบันเป็นที่ที่เจ้ายกให้ทั้งหมด"

นายประจักษ์ พงษ์ศิริ เกิดเมื่อ พ.ศ.2454 ปัจจุบันอายุ 86ปี อดีตปลัดอำเภอเมืองแม่ฮ่องสอน และเคยรักษาการในตำแหน่งพศิเรือนจำจังหวัดแม่ฮ่องสอนหลายครั้ง ประมาณปี พ.ศ.2490 ขณะสัมภาษณ์เมื่อเดือนมีนาคม 2540 อายุ 86 ปี เสียชีวิตแล้วประมาณปลายเดือนมิถุนายน 2540 ได้กล่าวถึงเรือนจำจังหวัดแม่ฮ่องสอนว่า

"ไม่ทราบวาเรือนจำสร้างแต่สมัยใด แต่เกิดมาก็เห็นเรือนจำอยู่ตรงนี้ในสมัยที่รักษาการอยู่มีพศิและผู้คุมอยู่ประมาณ 3-4 คน มีนักโทษอยู่ 30-40 คน เรื่องที่ก่าแพงเรือนจำล้มและนักโทษช่วยกันซ่อมแซม ก่าแพงนั้นมืออยู่หลายครั้ง ไม่ใช่ครั้งเดียว โดยไม้ที่นำมาใช้ทำก่าแพงเรือนจำนั้น นำมาจากแม่สอย ล่องตามลำแม่น้ำปาย ลงมา ก่อนหน้าที่จะมารับหน้าที่ ก็มีผู้ต้องขังหนีเรือนจำหนีบอย แต่พอมารักษาก็ใช้วิธีเลี้ยงคน คือ ถ้าให้เขาอยู่ดีกินดีเขาก็จะไม่หนี สมัยก่อนอาหารไม่ดี คนทางนี้ไม่ค่อยทาน เนื้อ หรือ ไก่ อาหารส่วนใหญ่ใช้ถั่วเน่าแผ่นเป็นหลัก (ถั่วเหลืองแผ่น) ซึ่งสมัยนั้นราคาแพง สมัยที่รักษาการอยู่ได้ไปเหมาถั่วเน่าแผ่น จากบริษัทที่ทำถั่วเน่าแผ่น ที่ปางหมูเอามาเลี้ยงผู้ต้องขัง ตอนนั้นก็มีการเลี้ยงถั่วเน่าแผ่น แต่ปริมาณน้อยมาก แต่ตอนที่รักษาการอยู่ให้กินเต็มที่ ปรากฏว่าสมัยที่รักษาการอยู่ไม่มีนักโทษหนี นักโทษส่วนใหญ่ กินฝิ่นกัน ส่วนใหญ่คดียาเสพติด คดีลักทรัพย์มีเล็กน้อย คดีอุกฉกรรจ์มีน้อยมาก คดีฆ่าคนตายก็เคยมี ที่ก่อคดีฆ่าที่อำเภอปาย คนพวกนี้ร้าย ทางเรือนจำส่งไปคุมขังยังเรือนจำเชียงใหม่ โทษเกิน 10 ปี ที่นี้ไม่รับ การเดินทางไปยังเชียงใหม่สมัยก่อนใช้การเดินทางเท้า การย้ายผู้ต้องขังไปยังเชียงใหม่ก็ใช้การเดินทางเท้าเช่นกันสามารถไปได้ 3 ทาง ขึ้นอยู่กับงบประมาณ ถ้างบประมาณมากจะไปทางสาย อ.แม่สะเรียง ถ้าบ่น้อยไปทางสาย อ.ปาย คนแม่ฮ่องสอนแท้ๆ ก่อคดีอุกฉกรรจ์ไม่มี ส่วนใหญ่จะเป็นคนนอกเมือง การหนีในสมัยก่อนก็ใช้การปั่นก่าแพง เมื่อมีผู้ต้องขังหนีกรมราชทัณฑ์ก็จะย้ายพศิไปประจำที่จังหวัดแพร่เสมอๆ เคยไปรักษาการแทนอยู่หลายครั้ง ครึ่งละ 3-4 เดือน แต่ในปี พ.ศ.2490 รักษาการนานที่สุดถึง 1 ปี ตอนเวลากลางคืนก็ต้องไปนอนที่เรือนจำ คอยดูแลพวกเขา และเป็นผลทางด้านจิตวิทยา สมัยก่อนมีการนำผู้ต้องขังออกทำงานรับจ้างภายนอกเรือนจำบ้าง เช่น งานทำความสะอาดบ้านเรือน ทำรั้วบ้าน เป็นต้น หรือมีการจ้างงานเป็นรายบุคคลให้ทำงาน การออกทำงานภายนอกในสมัยนั้นเป็นอำนาจของผู้ว่าราชการจังหวัด ซึ่งเป็นผู้บัญชาการเรือนจำโดยตำแหน่ง ในสมัยเจ้าฟ้ายังปกครองบ้านเมืองอยู่ คนทำผิดจะถูกนำตัวขึ้นเกวียน ประจานรอบเมือง ในสมัยก่อนเรือนจำจะอยู่ท้ายเมือง ชาวบ้านเรียกว่าคอก ถัดจากเรือนจำไปก็จะเป็นนาของเจ้าฟ้า"

นายทวีรัตน์ นาคเนียม ยังได้กล่าวถึงบทความของนายบัญชา กุลสุวรรณ เจ้าหน้าที่ราชทัณฑ์ 1(ปัจจุบันเป็นเจ้าหน้าที่ราชทัณฑ์ 5) ผู้เคยสืบค้นข้อมูลประวัติของเรือนจำไว้ ดังนี้ ในสมัยก่อนนั้น ผู้ทำหน้าที่ชำระความตามหัวเมืองขึ้นนอกได้แก่เจ้าเมืองและกรมการเมือง กล่าวคือ นอกจากทำหน้าที่ปกครองเมืองหรือบริหารการปกครองแล้ว ยังทำหน้าที่ด้านตุลาการด้วยต่อมาภายหลังเมื่อประเทศไทยเริ่มรับขนบธรรมเนียมและวิธีการปกครองแบบตะวันตกมาปรับปรุงแก้ไข การปกครองแผ่นดินจึงได้มีการก่อตั้ง

กระทรวงยุติธรรมขึ้น ในปี ร.ศ.119 (พ.ศ.2443) กระทรวงมหาดไทยได้จัดระเบียบการปกครองใหม่ โดยรวมเมืองแม่ฮ่องสอน เมืองขุนยวม (อำเภอแม่สะเรียง) และเมืองปาย เข้าด้วยกันและ ปี ร.ศ.129 (พ.ศ.2453) ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯให้รวมเมืองแม่ฮ่องสอน เมืองขุนยวม และเมืองปายเป็นเมืองจัตวา ขึ้นอยู่ในมณฑลพายัพฝ่ายที่ว่าการเมืองจากเมืองยวมมาตั้งที่เมืองแม่ฮ่องสอนเมื่อจัดระเบียบการปกครอง โดยตั้งที่เมืองแม่ฮ่องสอนเรียบร้อยแล้วจึงจัดตั้งศาลเมืองแม่ฮ่องสอนขึ้นและเปิดทำการตั้งแต่วันที่ 10 ธันวาคม 2453 เอกสารละเอียดเกี่ยวกับการจัดตั้งศาลเมืองแม่ฮ่องสอนไม่ได้ระบุเกี่ยวกับการเรือนจำ แม่ฮ่องสอนไว้และจากการสอบค้นเอกสารทั้งที่หอจดหมายเหตุแห่งชาติ กรุงเทพฯ และที่หอจดหมายเหตุแห่งชาติจังหวัดเชียงใหม่ไม่พบเอกสารที่เกี่ยวกับเรือนจำเมืองแม่ฮ่องสอน แต่ รศ. ธวัช ปุณโณทก ภาควิชาประวัติศาสตร์คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยรามคำแหง กล่าวกับ ผู้เขียนว่า "การเรือนจำตามหัวเมืองขึ้นนอกในสมัยก่อน เมื่อมีการพิจารณาพิพากษาคดีตัดสินลงโทษ ผู้กระทำความผิด จะต้องส่งนักโทษไปคุมขังที่ตะรางประจำเมืองนั้นๆหากเมืองไหนไม่มีตะรางประจำ เมืองก็นำไปคุมขังไว้ที่บ้านของเจ้าเมือง ซึ่งมักจะสร้างตะรางไว้ที่บ้านด้วย ฉะนั้นเป็นไปได้ว่าเรือนจำเมือง แม่ฮ่องสอนจะต้องมีการก่อตั้งพร้อมกับการจัดตั้งศาลเมืองแม่ฮ่องสอนและอาจใช้บ้านพักผู้พิพากษาเป็น ตะรางประจำเมือง"ต่อมาได้มีประกาศกระทรวงมหาดไทย ลงวันที่ 19 พฤษภาคม 2459 ให้เปลี่ยนคำว่า เมือง เป็นจังหวัด ให้เรียกผู้ว่าราชการเมือง เป็น ผู้ว่าราชการจังหวัด และเรือนจำเมืองเป็นเรือนจำจังหวัด ซึ่งเรือนจำจังหวัดแม่ฮ่องสอนก็มีขุนอนานท์สุรทัณฑ์ ดำรงตำแหน่งพิศดี สำหรับสถานที่ตั้งเรือนจำจังหวัด แม่ฮ่องสอนนั้น น่าจะเป็นสถานที่ตั้งปัจจุบัน เพราะจากสัมภาษณ์ นายสวัสดิ์ โคเบนท์ ซึ่งเกิดเมื่อ พ.ศ. 2446 กล่าวว่า นับแต่จำความได้ก็เห็นว่าเรือนจำจังหวัดแม่ฮ่องสอนตั้งอยู่ที่เดิมมาตลอด เมื่อก่อนเห็นเป็น กำแพงไม้เสาไม้ที่ทำการหลังคามุงด้วยใบตองตึง(พลวง) ครอบบริเวณกำแพงเป็นป้อมถนนตัดผ่านด้านหน้า เรือนจำ

จากบันทึกความจำของนายอรุณ ฤทธิมัติ พิศดีเรือนจำจังหวัดแม่ฮ่องสอน (1 มีนาคม 2490-31 ธันวาคม 2494) กล่าวว่า "เรือนจำจังหวัดแม่ฮ่องสอน มีสภาพทรุดโทรมรั่วเรือนจำเป็นเสาไม้และแผ่น กระดานไม้เนื้อแข็ง สูงประมาณ 3 เมตร มีป้อมยามตรวจรักษาการณ์ทั้งที่สี่มุม รั้วเรือนจำผูกพันไปทั่ว ผู้ต้องขังสามารถเข้าออกได้ ผู้ว่าราชการจังหวัดแม่ฮ่องสอน (ขุนบุรุษภูธรนราลัย) ซึ่งเป็นผู้บัญชาการ โดยตำแหน่งได้สั่งให้ทางเรือนจำควบคุมนักโทษไปตัดไม้ในป่ามาซ่อมแซม" ในปีนี้เองน่าจะอนุมานได้ว่าเป็นการซ่อมแซมเรือนจำจังหวัดแม่ฮ่องสอนครั้งแรกนับตั้งแต่การก่อตั้งมา และซ่อมแซมครั้งต่อมาในราว ปี พ.ศ.2497-2499 เมื่อครั้งนายสมชาย สีขัณฑสมิตร ดำรงตำแหน่งพิศดี ได้มีการซ่อมแซมรั้วกำแพงไม้ใหม่เนื่องจากปรากฏว่าได้มีนักโทษซึ่งพ้นโทษออกไปแล้วได้ลักลอบมุดรั้ว กำแพงไม้เข้ามาภายในบริเวณเรือนจำเพื่อขโมยไม้และกระต่ายที่เรือนจำเลี้ยงไว้ จึงต้องทำการซ่อมแซม และนักโทษสมัยนั้นส่วนมากเป็นคดีอาชญากรรม (ยาฝิ่น) นานทีปีครึ่งจะมีคดีใหญ่ๆ เช่นฆ่าคนตาย ต่อมาในเดือนเมษายน 2513 ได้มีเหตุการณ์ที่ไม่คาดว่าจะเป็นไฉนนั้น คือ รั้วกำแพงไม้ทางด้านทิศใต้พัง ลงทั้งแถบอันเนื่องมาจากฝนตกหนักและดินบริเวณกำแพงทรุดตัวลงเหตุการณ์ในครั้งนี้เจ้าพนักงานที่อยู่ใน เหตุการณ์ได้เล่าให้ผู้เขียนฟังว่า ไม่น่าเชื่อเลยว่าการที่กำแพงทรุดลงทั้งแถบไม่มีนักโทษคิดแหกหัก อาศัยเหตุการณ์หลบหนีการคุมขัง นักโทษช่วยกันเอาเชือกดึงกำแพงไม้ให้กลับมามีเดิมและช่วยกัน ซ่อมแซมเรื่องนี้ได้รับการกล่าวขวัญไปในที่ติดต่อทั้งนักโทษและเจ้าพนักงานเรือนจำจังหวัดแม่ฮ่องสอนปี 2515 ได้มีการซ่อมแซมกำแพงไม้อีกครั้งและได้มีการเปลี่ยนหลังคาบริเวณที่ทำจากใบตองตึงเป็นหลังคา กระเบื้องในสมัย นายอารี บารมี เป็นพิศดี หากนับเวลาย้อนกลับหลังไปเมื่อครั้งที่ขุนอนานท์สุรทัณฑ์ดำรง ตำแหน่งพิศดีเรือนจำจังหวัดแม่ฮ่องสอน พ.ศ.2459 มาจนถึงนายอภิชาติ ขุนเทพ ผู้บัญชาการเรือนจำ จังหวัดแม่ฮ่องสอนคนปัจจุบัน ปี 2540 นับเวลาถึง 81 ปีแล้วนับเป็นการเดินทางอันยาวนาน ความมั่นคง แข็งแรงของอาคารสถานที่ที่เป็นหัวใจของเรือนจำนับแต่เป็นต้นไปเรือนจำจังหวัดแม่ฮ่องสอนเรือนจำ กำแพงไม้แห่งสุดท้ายของเมืองไทยจะเหลือแต่ความทรงจำ เป็นตำนานเล่าขานสืบไป" นายทวีรัตน์ นาคเนียม ได้สรุปความคิดเห็นไว้ ดังนี้ สำหรับในความคิดเห็นของผู้เขียนเอง แล้วเรือนจำ แม่ฮ่องสอนคงมีมานานมาแล้วตั้งแต่สมัยเจ้าฟ้าปกครองเมือง (น่าจะหลังปี พ.ศ.2417) ณ สถานที่ตั้งเรือน จำเดิม ซึ่งสมัยก่อนถือว่าอยู่ท้ายเมือง ต่อมาเมื่อมีการประกาศตั้งเมืองแม่ฮ่องสอนและมีการจัดตั้งศาล เมืองแม่ฮ่องสอนขึ้น (พ.ศ.2453) ก็คงมีการจัดตั้งเรือนจำเมืองแม่ฮ่องสอนขึ้นเช่นกันโดยใช้อาคารและ สถานที่จากเรือนจำเดิมที่มีมาสมัยเจ้าปกครอง ไม่มีความจำเป็นที่จะต้องสร้างเรือนจำขึ้นใหม่ เนื่องจาก เมืองแม่ฮ่องสอนในสมัยนั้นเป็นเมืองเล็กๆ จำนวนนักโทษคงมีไม่มาก ระบบศีลธรรมประเพณีวัฒนธรรมยัง มีความเข้มแข็งอยู่

เรือนจำจังหวัดแม่ฮ่องสอนปัจจุบัน ตั้งอยู่ ณ เลขที่ 200 หมู่ 11 ถ.สิริมงคล ต.ปางหมู อ.เมือง จ. แม่ฮ่องสอน บนเนื้อที่ 80 ไร่ 1 งาน 77 ตารางวา พื้นที่ภายในกำแพง 17 ไร่ 3 งาน 20 ตารางวา ซึ่งเดิม เป็นเรือนจำชั่วคราวบ้านจองคำ ตามคำสั่งกระทรวงมหาดไทย ที่ 299/2540 เรื่อง การกำหนดอาณาเขต เรือนจำ เป็นรูปแบบเรือนจำสมัยใหม่ มีอาคารและกำแพงที่มั่นคง มีระบบไฟฟ้าแรงสูงป้องกันการหลบหนี ตามกำแพง และประตูเรือนจำควบคุมการเปิด – ปิดด้วยระบบไฟฟ้า เป็นเรือนจำที่สร้างขึ้นรองรับการย้ายเรือนจำเก่าที่มีสภาพทรุดโทรมคับแคบ และกำแพงสร้างด้วยไม้โดย

สร้างเสร็จย้ายผู้ต้องขังมาคุมขังเมื่อวันที่ 20 กรกฎาคม 2540 นับเป็นการสิ้นสุดบทบาทของเรือนจำที่
ก่อสร้างด้วยกำแพงไม้แห่งสุดท้ายของเมืองไทยเหลือแต่ความทรงจำเป็นตำนานเล่าขานสืบทอดไป
กับประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมของท้องถิ่น ในส่วนของเรือนจำเก่านั้น กรมศิลปากรได้จัดตั้งเป็นลาน
วัฒนธรรม พิพิธภัณฑ์ชาวไทขึ้น โดยที่ยังคงสภาพของอาคารสถานที่บางส่วนของเรือนจำเก่าไว้ พร้อม
ติดป้ายบอกสถานที่ว่าที่ใดเป็นที่ตั้งของอาคารใดในเขตเรือนจำเก่า โดยกรมศิลปากรเป็นผู้ดูแล